

առ մեզ պատշաճեալ ամենաբաժանաւոր ան-
ձին, Աստուածածին Կուսին: — Արդեօք՝
ինչպէս իմաստիւ մէկ է կամ մօտ, իրօք այլ
նոյն անունն է արաբական Հիարիս կամ
Հոարի կամ Հոար, որ է Յաւերժահարսն ա-
րեւելեայց, (քսա թուրքաց Հիարիս գրգըարը):
— Ըստ իմաստին՝ Ուրուականը մօտ են
լատինաց և Էտրուսաց Manes, Larves,
Le mures անուանելոց, որք են մեռելոց
ողիք երեւեալք յերազի, կամ պահպանը
յառուկ ընտանեաց, և այլն:

Ուրի անուան իմաստէն հեռու չէ և
Անոյշ, որ և նմանապէս բարբոսած է կը-

րօնական և աղնական անուանց համար, ինչ-
պէս Իիցանոյշ, Քրմանոյշ, և յառուկ ան-
ձանց Խոսրովանոյշ, Սահականոյշ, և այլն:
Մոզուց կրօնից մէջ այլ Աստուծոյ նուիրեալ
անուաց մէկն էր Անուշակ. անհաւան չէ որ
Հայք այլ այդպիսի դիցունի մի ունեցած ըլ-
լան. մանաւանդ որ Անոյշ կոչուէր և իրենց
երանական տեղին կամ արքայութիւնն, որ
յետոյ պիտի յիշուի: — Թողումք հետեւըն-
նել օտար լեզուաց Ուրուանման աստուածային
անունները, ինչպէս Uruus Արամազդն Յու-
նաց, Horus Բաքոսն, Հոր Եգիպտացոց, և
այլն:

ԱՐԵՒԵԼԱԳԵՏՔ ՅԵՒՐՈՊԱ

(Տես յէջ 391)

Աինչ Պատկանեան ետեւէ էր Պե-
տրպուրգի մէջ հայկական ուսմանց
այնպիսի դիրք մը տալ որ պատշաճա-
կանն էր ուսումնական աշխարհի մէջ,
ուրիշ ոչինչ նուազ նշանաւոր անձ մ'ալ
նոյն վախճանաւ կ'աշխատէր ի Մոսկուա .
Մկրտիչ Յովսէփեան էմին, որ ծնած է ի
1813 ի նորն Զուղա, Ասպահանի արուարձա-
նաց միոյն մէջ: Իննամեայ հասակին հայրն
տարաւ զնա ի Հնդկիս, ու Կալկաթայի Մարդա-
սիրական դպրոցը դրաւ, ուր կեցաւ մինչ ի
վեցստասն ամ հասակին: 1829 թուին շուե-
տացի նաւով մը անցաւ ի Սաղըլում և անտի ի
Մոսկուա, Լազարեան ուսումնարանին մէջ ու-
սումն առաջ տանելու համար, և ուստի չբաժ-
նուեցաւ մինչև ի մահ: Հոն եռանդեամբ պա-
րապեցաւ լեզուաց ուսման, ի մէջ որոց պարս-
կերէնի և անգղիերէնի և զրականութեան: Ժա-
մանակէ մը ետքը ուսուցիչ ու նաև վարիչ ե-
ղաւ ուսումնարանին, ինչպէս նաև Վլադիմիր
գիմնազիոնին: Մեծ Զանք ունեցաւ հայ գրա-
կանութիւնը ծանօթացընել ուսու և եւրո-

պացի գիտնոց, ի նմին ժամանակի չղադե-
լով քննադատութեամբ հրատարակել հայ մա-
տենագրաց բնագիրքը: Առաջին գրաւոր վա-
տակն եղաւ Թարգմանութիւն մը ի հայ Վիլ-
մէնի միջին դարուց մատենագրութեան պատ-
մութեանը որ հրատարակուեցաւ ի 1836 .
ուստի և սոյն պատճառաւ բարեկամք և վրան
զարմացողք իր ուսումնական կենաց յիսնե-
րեակը աօնեցին ի 1886 ի 16 ապրիլի:
Ուսուցիչն Գր. Խալաթեանը՝ իրեն յաջորդն
ի Լազարեան ուսումնարանի, հատորի մը մէջ
հաւաքեց բազմաթիւ նամակներ և հետազոյրք
որ այս առթիւ ուղղուեցան մեծանուն զոր-
ծակցին: Գիրքս շարադրուած է ի ռուս բար-
բառ, և խորագիրն ունի. « Յիսներեակ ման-
կավարժական գործունէութեան Մ. Յ. է-
մինեան. Մոսկուա, 1887 »: Բայց այս հան-
դիսէն զերթէ վեց տարի յառաջ դրաւ որ աշ-
խատանքը զադրած էր էմին. վասն զի 1881
ին ի Տփղիս գումարուած հնախօսական ժո-
ղովոյն ներկայ գտնուելէն ետքը՝ կաթուա-
ծահար եղաւ, ու երկար և ցաւաղին հիւան-

գլոխեամբ տառապելով, յ'19 դեկտ. 1890 լիանանցեալ եօթնամսուն և եօթնամեայ հասակին: Ճեմարանի և վեներաբոյ Միխիթաբեանց ձգած դռնարի մը շնորհիւ տարուէ տարի կարելի պիտի ըլլայ տպագրել յիշատակարաններ մը հայկական ուսմանց՝ որոց բարգաւանանաց այնպիսի եռանդն երեցուց ի կեանս:

Իր գլխաւոր երկասիրութիւններն յիշատակելով բաւականանք, քիչ մը յերկարելով մասնախոսական տեղեկութեանց վրայ, որպէս զի ընթերցանելեաց հետաքրքրութիւնը գո՛ր ընենք:

Քաղղիական լեզուով հրատարակեց Էմին փաւստոս բիւզանդացոյ պատմութիւնը, և տպագրուած է Լանզուայի Հայ պատմագրաց հասարակութեան մէջ, ի հոտորն Ա. Պարիս (առ Տիտղի, 1867): Քննադատական տեսութիւն Թը հրատարակեցաւ ի Գիւլորթէէ յ'Օրազրին իմաստեոց (Journal des Savants), ի 1869, յամալթերթն հոկտեմբերի և նոյեմբերի. ուրիշ մ'ալ գերման լեզուով ի Göttingische gelehrte Anzeigen, ի 24 յունիսի 1868 տարւոյ. և որ թարգմանուեցաւ ի հայ ի Հայկական աշխարհ ամսաթերթն Տփղիսի, 1868 թիւ 12:

Թարգմանեց Էմին ի ռուս բարբառ զպատմութիւն Մովսիսի Խորենացոյ, զընդհանուր պատմութիւն մեծին Վարդանայ և զՍտեփանոս Տարոնեցոյ, խորենացոյ պատմութիւն տպագրեցաւ ի Մոսկուա (առ Խատկովի) ի 1858, էջք 384+ը. և այսպիսի է ցուցակ բովանդակութեան. Ներածութիւն (1-26): Թարգմանութիւն պատմութեան Խորենացոյ (27-132): Հինգ հարիւր վաթսուներեք թիւ ծանօթութիւնք (133-329): Յուցակ թագաւորաց Հայաստանի (331): Յաւելուածք. Ա. Աշխարհագրութիւն Հայաստանի (335-351): Բ. Քանտփոնի Դատարարութիւն կիւրսի գրքէն հատուած, Գիւրք Գ. զ. Ա. (451-358): Գրոց հին ցուցակէ մը քաղաւած (458-360): Դ. Հայերէն այբուբենի վրայ ի վեց զուխէ՝ հանդերձ տախտակօք (361-376): Ե. Քաղղուսի ի գրոց Սէն Մարտենի (376-7): Չ. Դրանթութիւնք յաւելուածականք ի վերայ հայ այբուբենին. (377-383): Նոր տպագրութիւն մը նոյն գործոյն՝ յետ

մահուան թարգմանչին, հրատարակութեամբ Գր. Խալաթեանց:

Ինչպէս յոռալ տկարկեցինք, Հայկական այբուբենին վրայի յորտածք ի 1865 թարգմանեց ի զաղղիարէն Եւարիստ Բրիւտոմ և հրատարակեց յԱրեւելեան հանդիսի:

Վարդանայ մեծին ընդհանուր պատմութեան ռուս թարգմանութիւնը հրատարակեցաւ ի Մոսկուա ի 1861: Այս ընտիր աշխատասիրութիւն՝ հետեւալ գլուխներու բաժնուած է. — Ներածութիւն (Ա.-ի Դ). Թարգմանութիւն բնագրին (1-202): Եօթն հարիւր վաթսուն և վեց ծանօթութիւնք, և յաւելուածք. (1-217). որ են՝ Մարմէտ՝ ըստ հայ պատմագրաց՝ Մովսիսի Խորենացոյ, տացոյ, թովմայի Արծրունայ և Կիրակոսի Գանձակեցոյ: — Քաղղուած ի Սեբեոսէ, գիրք Գ. զ. Լ. (163-72 էջք ըստ տպագրին Կոստանպոլսոյի 1851 տարւոյ): Քաղղուած ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ, հայ բնագիրն: Քաղղուած ի Սամսելէ Անեցոյ, հայ բնագիրն: Թարգմանութիւն կիրակոս պատմչի, և այլն:

Վարդանայ բնագրին ալ հրատարակութիւնն, որ նախկին տպագրութիւն (Princeps) է նոյն մատենագրութեան, եղաւ ինամուլք Էմինի ի Մոսկուա, նոյն 1861 թուականին, Զ+218 էջերու մէջ ամփոփուած. երկու գրչացրոց հետեւողութեամբ, յորոց մին անթուական՝ և ի մատենադարանէ դիտուն հրատարակչին, և միւսն 1814 թուականի ընդօրինակութիւն՝ հրամանաւ Ներսիսի Աշտարակեցոյ՝ Վրաստանի արքեպիսկոպոսի, Էջմիածնի մատենադարանի մէջ պահուած հնգետասանէրօրօ գարու գրչագրի մը վրայ, և ընծայեալ ի նմանէ Ռումիանցով կոմսին:

Պետրոբուրգի Գիտութեանց Կայսերական Ակադմիոյ Ռիշատակարանաց մէջ (Է. շար, հատ. Դ. թիւ 9, 1862) Պրոսէ հրատարակեց այս տպագրին և թարգմանութեան վրայ մեծապէս հետաքննական տեսութիւն մը: Դիտողութիւն ընել կու տայ որ շատ տեղ բռնապատուած է հզօր միջման՝ կարգէ դուրս սեղմ բնագրի մը դիմաց. կրնար նաև յաւելուլ՝ անգիտաբար կրճատեալ և խառնակ անհոգ և ազէտ ընդօրինակողաց ձեռքով:

ուպադրութիւն մ'ալ վենետկոյ Միխիթարեանք հրատարակեցին (ՅԴԻ+184) ի 1862, շատ հմուտ՝ բայց զփազգաբար սակաւաթիւ ծաւնոթութիւններով։ Կը յուսանք որ քիչ աւտենէն ճանչցուելով այլեայլ ընթերցուածոց կարգադրութեան օգուտը, ռուս լեզուէ շատ աւելի տարածուած լեզուով վարդանայ պատմութեան թարգմանութիւն մը ընծայուի։

Ինչ որ վարդանայ՝ նոյնն ըրաւ Էմիլիենն նաև ուրիշ ոչ նուազ կարեւորագոյն հայ պատմւորի մը, Մտեփանոսի Տարոնեցոյ՝ Աստղնիկ կոչեցելոյ. որոյ երկասիրած պատմութեան ռուս թարգմանութիւնն հրատարակեցաւ ի Մոսկուա ի 1864. որ կ'ամփոփուի 1—209, բուն բնագրին թարգմանութիւն, ու շատ ծաւնոթութիւնք և յաւելուածք կը պարունակէ, որով ամբողջ գիրքն է Ի×336 էջ։ Դրանօթ է բանասիրաց որ Դիւրորիէ հայագիտին ձեռքով եղած գաղղիական թարգմանութեան առաջին հատորն արդէն հրատարակուած է, և Կարիբէր հետամուտ է ի գլխաւորով զայն և Իսկ բնագրին՝ փառաւոր և ընտիր տպագիր մը ունինք հիմայ՝ Եղովի խնամօք։

Հետեւեալներն են Էմիլիեննի ուրիշ հայ մատենագրութեանց թարգմանութիւնք ի ռուս.

Ա. Ներսիսի Լամբրոնացոյ արքեպիսկոպոսին Տարսնի Ատենաբանութիւնը ի Հանդէս Ուղղափառ. Մոսկուա, 1764։

Բ. Պատմութիւն ննջման սրբոյ Կուսին, ի Յովհաննէ աւետարանչէ գրեալ. անվաւեր հայկական գրութիւն Ե դարու. ի նմին Ուղղափառ Հանդիսի, ի Մոսկուա, 1874. հատոր Ա, էջք 146—160։

Գ. Հանգիստ Յովհաննու աւետարանչի անվաւեր գրութիւն այս սուրբ առաքելոյն Մակուա, յՈւղղափառ հանդիսի, Մոսկուա, 1876. հատոր Ա 1—46։

Դ. Վարք սրբոյն Թադէոսի և Բարթոլոմէոսի առաքելոց Հայաստանի. անվաւեր գրութիւն հինգերորդ դարու, վերջիշեալ հանդիսին 1877 տարւոյն երրորդ հատորին վերջ, առանձինն երեսներու թուով (1—36)։

Ե. Վարք սրբոյն Թովմաոսի և Դաւթի (Պորթի և Կլէր, ռուս մարտիրոսք), յամաթերթիւն՝ Ռուսքի աբխազի, Մոսկուա 1877, հատ. Ա. 278—277։

Զ. Սերբերիանոսի ճառ մը պահուած հայկական հինգերորդ դարու մէջ եղած թարգմանութեամբ մը, յՈւղղափառ հանդիսի, Մոսկուա 1878, հատ Բ. 638—645։

Է. Շարականի ամբողջ թարգմանութիւն. Մոսկուա, 1879։

Ը. Արիստիդեսի քրիստոնէութեան ջատագովի և իմաստասիրի Աթենացոյ, ընծայեալ առ կայսրն Աղրիանոս, և պահեալ հինգերորդ դարու հայկական թարգմանութեան մէջ. յՈւղղափառ հանդիսի, Մոսկուա 1879, հատոր Գ, 247—352։

Թ. Անվաւեր ու նոր գտնուած հայերէն գրուածք, իբրու նման թղթոյն զոր առ ծեւրակոյսն Հռոմէայ գրեց Պորթիոս Լեւոնուոս վասն Քրիստոսի, յՈւղղափառ հանդիսի, Մոսկուա 1880, հատ Բ. 35—41։

Ժ. Հայկական արձանագրութիւնք ի Կարս և յԱնի, բնագիր և թարգմանութիւն ի Յիշատակարան Կայսերական հետախուռքեան ընկերառքեան, Մոսկուա 1881։

Իմիւնի ձեռքով եղած հայ բնագրաց հրատարակութիւնք, բայց ի մեր արդէն յիշատակածներէն, նշանակեցք նաև հետեւեալքն.

1 Յովհաննու կաթողիկոսի Պատմութիւն Հայոց. Մոսկուա 1853, ԺԶ—219։

2 Թուղթ Ղազարայ փարպեցոյ առ Վահան աւերն Մամիկոնէից, Մոսկուա, 1853. նախկին տպագրութիւն գրուածոյս։

3 Մովսիսի Կաղանկատացոյ պատմութիւն Աղուանից։

4 Միքիթարայ Ալրիվանեցոյ պատմութիւն Հայոց, նախկին տպագրութիւն՝ Մոսկուա 1860։ ի վերջ հրատարակութեանս գրուած է յԷմիլիեննէ հայ լեզուա տեղեկութիւն մը Լազարեան ուսումնարանի վրայ, Մոսկուա 1856։

Մտեփանոսի (Օրբէլեան) արքեպիսկոպոսի Սինեայ Պատմութիւն Տանն Սիսական, Մոսկուա 1861։ Արդէն յիշատակած ենք զբրեւ գաղղիական թարգմանութիւնն ու ապագրութիւն Պրոսէի ձեռքով, ի Պետրբուրգ, 1864—66։

Կը մնայ մեզ յիշել Էմիլիենն բնագիր երկասիրութիւններն։ Հայերէն լեզուով գրած է 1) Քերականութիւն մը գրաբար լեզուի, տպ.

Մոսկուա, 1846 : 2) Հասընտիր հատուածոց գիրքը մը հայ մատենագրաց, հայ-ուսումնասիրութեան բառարանաւ. Մոսկուա, 1849 : 3) ընտիր գրութիւն մը վէպք հնոյն Հայաստանի, կոչուած, Մոսկուա 1850, գրաբար լեզուով, որոյ վրայ քննադատութիւն մը հըրատարակեց Դիւլորիէ յԱսիական լրագրի (շար չորրորդ հատ. Ժ.թ. 1-58, զոր նոյն հայազէտ աւելի ուսումնասիրելով հրատարակեց ի Հանդէսն երկոյց աշխարհաց, յամսմութիւնն անգլիի, 1852 : 1881 Տփղիսու Հնագիտական հինգերորդ ժողովոյն աթիւն ի լոյս ընծայեց Էմին գրուած մը ի ռուս, 84 ի-ջից մէջ ամփոփուած, յորում կերպով մը կը համառօտէ իր 1850ի տպագրած այս գրուածը. որ թարգմանեցաւ ի հայ ի Գր. Խալաթեան ուսուցչէ Լազարեան ուսումնարանի ի Պոսկուա, Մովսէս Խորենացի եւ հին Հայոց վեպերը խորագրով, որ նախ տպագրեցաւ յԱրձագանգ օրագրի, եւ տպա առանձին տետրակով ալ ի Տփղիս, 1886 : Հետեւեալ տարին, նոյն քաղաքին մէջ, երկրորդ թարգմանութիւն մ'ալ հրատարակեցաւ ի իւ. Յովհաննիսեանէ : Յիշենք նաեւ Մեղու Հայաստանի լրագրին մէկ քննադատութիւնը ի 1871, թիւ 163 եւ 164 :

Այս « Պատմական երգերէն » զատ՝ ուրիշ ընտիր գրուածք մը ունի Էմին, նոյնպէս

ի ռուս լեզու, Հետազոտութիւնք ի վերայ հերանոսական կրօնից Հայոց կոչուած, Մոսկուա 1864 : Գաղղիական թարգմանութիւն մը կայ գրուածքիս ի Տրոթսայերէ, եւ վերջեալ ի Հանդէսն արեւելից : Իսկ եղած քննադատութեանց նկատմամբ՝ յիշատակութեան արժանաւոր է Լանդուայինը ի Հիւսիս (Nord) լրագրի, ուստի թարգմանեցաւ ի ռուս եւ տպագրեցաւ երկու օրագրաց մէջ :

Ատոնցմէ զատ հրատարակած է Էմին նաեւ հետեւեալքը՝ Հայոց եւ հայերէն լեզուի նկատմամբ, ի ռուս բարբառ.

Հետազոտութիւնք ի վերայ պատմութեան արեւելեան եկեղեցոյ հայաստանեայց, ի Մոսկուա, յիշդափառ հանդիսի, 1864 :

Վահագն Վիշապաքաղի վրայ հրատարակուած հատուածները. Մոսկուա, 1873 :

Տեղեկութիւնք Կարօյ հին եկեղեցւոյն վրայ, ի լրագրին Մոսկուայի, 1879, թիւ 49 :

Գաղղիականութիւնք Հրէից, ի հին Հայաստան, որ տպագրեցաւ ի Յիշատակագիրս Հնախօսական ընկերութեան Մոսկուայի, հատոր Բ, 1880.

Քննադատութիւն մը Ռեքնանի յայտնած մէկ կարծեաց վրայ՝ Արխատիկայ Հատագութեան գրոց նկատմամբ. ռուս Քեննադատական հանդիսի մէջ :

